

Yasama sifatlarning valentligi masalasiga doir

Beginqulova Sevara Faxriddinovna

Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

sevarabeginqulova@391gmail.com

Annotatsiya: Sifat soʻzlarning valentligi masalasi, Grammatik shakllarning valentlikka taʼsiri, yasama sifatlarning lisoniy va nutqiy imkoniyatlari, sifatlarning boshqa soʻzlar bilan semantik, sintaktik va Grammatik bogʻlanishi kabilar oʻz tadqiqini kutayotgan masalalardan biridir. Ushbu maqolada yasama sifatlarning nutqda boshqa leksemalar bilan birika olish/birikaolmaslik (nomutanosib, yaʼni bogʻlana olmasligi) imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalitsoʻzlar: lison, nutq, sifat soʻz turkumi, yasama sifat, affiksatsiya, kompozitsiya, valentlik, morfologik, sintaktik, semantik.

Tilshunolar tomonidan sifatlarning (morfologik va sintaktik) yasalishiga hali ham turlicha yondashuvlar kuzatiladi. Umuman olganda, sifatlarning yasalishi hodisasi oʻzbek tilida alohida murakkablik kasb etadi. Sifatlar affiksatsiya (morfologik), kompozitsiya (sintaktik) usullari orqali yasaladi, affiksatsiya usulida yasalgan sifatlarning (*mazali, aqlli, uyatchang, serdavlat*)ning valentlik imkoniyatlari kengroq. Leksik valentlik muayyan bir leksik birlikning boshqa bir leksik birlik bilan birikish imkoniyatidir. Rus tilshunosi S.P. Katsnelson tomonidan ham valentlik “maʼlum bir toifadagi soʻzlarning boshqa toifadagi soʻzlar bilan birika olish qobiliyati” sifatida talqin qilinadi.¹

Hozirgacha jahon va oʻzbek tilshunosligida valentlik masalasiga bagʻishlangan tadqiqotlarda til birliklarining, xususan, feʼl soʻzlarning boshqa birliklar bilan oʻzaro birikish imkoniyati oʻrganilib kelinmoqda. Buning boisi gap qurilishida feʼlga, uning shakllariga gapning markazi sifatida qarash, qolgan boʻlaklarni oʻziga tobe qilib kelish imkoniyatlarining kengligi sanaladi.

¹Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Л Вопросы языкознания (ВЯ), 1987, №3, - 20 с.

O‘zbek tilshunosligida valentlikning uch xil toifasi farqlanadi:

- 1) leksik(so‘z) valentlik;
- 2) sintaktik valentlik;
- 3) Grammatik shakl valentligi.²

Leksik(so‘z) valentlik biriktiruvchi so‘zning ma’noviy jihatdan o‘ziga mos birikuvchilarni tanlanishida ko‘rinadi, chunonchi, *soqolli* leksemasi shaxs tuhunchasi bilan aloqadorlikka ega. Shuning uchun shaxs ma’nosiga ega leksik birliklar bilan birika oladi, masalan: *soqolli kishi, soqoll itog‘am, soqolli odam*. Albatta, bunda leksemalarning sememaviy mosligi, mutanosibligi hal qiluvchi omillardan biri sanaladi. Ayrim sinonimik affiksalar yordamida yasalgan yasama sifatlarning sinonim ma’noni tashisa ham, nutqdagi moddiylikka ega chegaralangan. *Sergo‘sh* bilan *go‘sh*lik leksemalari lisonda ma’noviy jihatdan yaqin, umumiy ma’noli leksemalar bilan birika oladi: *sergo‘sh somsa, sergo‘sh sho‘rva – go‘shli somsa, go‘shli sho‘rva* kabi. Nutqda voqelanishida esa muloqot tabiati, nutq vaziyatiga ko‘ra ushbu yasama sifatlarning biri tanlanadi va qo‘llanadi. Ushbu sinonim yasama sifatlarning ifodalayotgan ma’nosida farq mavjud, qiyoslang: *sergo‘sh* leksemasida asosdan anglashilgan narsa miqdorining me’yordan ortiqlikni, ko‘pligini, *go‘shli* leksemasida esa predmetga ega ekanligini, mavjudlikni anglash mumkin. Ushbu holat shuni ko‘rsatadiki, lisoniy sathda leksema bir qator leksik birliklar bilan o‘zaro birika oladi (lisoniy valentlik), ammo nutqda so‘zlar birikuvchi til birliklari bilan mohiyat, umumiylik zaruriyat, nutqiy vaziyatga qarab moddiylikka ega bo‘ladi, voqelanadi (nutqiy valentlik). Bu haqida R. Rasulovning fikrlari ham o‘rinli: “so‘z valentligi substansial fakt sifatida so‘zning doimiy ichki xususiyati bo‘lib, bu xususiyat nutq faoliyatida, so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishida yuzaga kelmaydi.”³

²Ibragimov J. O‘zbek til mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari: Filol.fan.dok. (DSc) ... diss. – Qarshi, 2023.

³Rasulov R. O‘zbek tilidagi holatfe’llari va ularning obligator valentliklari. – Toshkent: Fan, 1989. – B.13.

“Sintaktik valentlik leksema valentligining ikkinchi tomoni bo‘lib, u hokim mavqedagi leksemaning tobe leksemalarni o‘ziga tortishi uchun ularning ma‘lum bir sintaktik shaklda - kelishik, ko‘makchi, ravishdosh sifatdosh qo‘shimchalarini olgan holda bo‘lishini talab qilishidir.”⁴ Ayni holat esa hokim so‘zning sintaktik maqomi qanday grammatik shakl olganligi bilan belgilanadi. Bilamizki, biriktiruvchi so‘z ma‘lum bir ma‘noviy guruhlar bilan birikishi uchun bu so‘zlarning ma‘lum bir sintaktik shaklda bo‘lishini talab etadi, lisoniy struktura aspektida bu **sintaktik valentlik** hisoblanadi. Sifatlarning egalik qo‘shimchasini olishi o‘zidan oldingi birikib kelayotgan so‘zni boshqa so‘z bilan bog‘lanishida ko‘rinadi. Bu vaqtda egalik qo‘shimchasini olgan sifat qaratqich kelishigini olgan muayyan bir so‘zni talab qiladi: *qizlarning chiroylisi, bolaning aqlisi*.

Sifatlar Grammatik jihatdan shakllanganda (egalik, kelishik, ko‘plik affikslari qo‘shilganda) lisoniy sathda ham, nutqiy sathda ham birikadigan, bog‘lanadigan birikuvchilari birmuncha kamayadi. Ma‘lum bir nutqiy vaziyatdagina qo‘llanishi, zaruriyatdagina moddiylashuvi mumkin. Ya‘ni sifatlar grammatik shakllar bilan kelganda birika olish imkoniyati birmuncha kamayadi, torayadi. Xususan, *nodon* so‘zi bilan birika olishi mumkin bo‘lgan so‘zlar egalik qo‘shimchasini olgan *nodoni* so‘zi bilan birika olmaydi, ma‘lum bir nutqiy sharoitda grammatik shaklga ega so‘zni taqozo etadi. Ikkinchi tarafdin, Grammatik shakllar o‘zlari tarkibida kelayotgan leksemaning lisoniy (ma‘noviy va sintaktik) valentligini kengaytirishi ham mumkin. Yuqorida kuzatilgan misollarimizda egalik shaklida kelgan leksema qaratqich shaklida kelgan so‘zni talab qilishi qartqich– qaralmish tipidagi aloqalarga kirishish imkoniyatini berdi, ko‘rinadiki, o‘zi qo‘shilib kelgan so‘zning sintaktik imkoniyatlarini kengaytirdi. Ushbu sintaktik imkoniyatlar Grammatik shakl valentligini alohida o‘rganishni taqozo qiladi. “Affiksial

⁴Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiyati, III qism. – Toshkent: Fan vateknologiyalar, 2006. – B. 22.

morfemalarning birikish qobiliyati **Grammatik shakl valentligidir.**⁵Sifat yasovchi qo‘shimchalarning valentlik imkoniyatlarini kuzatilsa, *serdavlat* va *davlatli* leksemalari qatorida *serdavlat* yasama sifatining birikish imkoniyati keng, *oila*, *kishi*, *inson* leksemalari bilan birika oladi. Lekin *davlatli* yasama sifati bog‘lamalar, to‘liqsiz fe‘llar bilan kesimlik kategoriyasida yuzaga chiqadi: *u kishi davlatli edi*. Cheklangan leksik valentlikka ega bo‘lgan so‘zlarni nomutanosib so‘zlar, tilbirliklariga biriktirish g‘ayritabiiy birikmalarning hosil qilinishiga va nutq jarayonidagi tushunmovchilik, g‘alozliklarga olib keladi.

Maqolaning tadqiqotlar qismi, ayniqsa, o‘zbek tilining leksik, morfologik va sintaktik tizimlarida valentlik va so‘z yasalishi jarayonlarini yanada kengroq tahlil qilishga imkon yaratadi. Tilshunoslikda valentlik nazariyasining chuqur tahlili til qurilishining muhim tamoyillarini aniqlashga xizmat qiladi va turli tillarni qiyoslashda asosiy vosita bo‘lib kelmoqda. Yasama so‘zlarning valentligi masalasi tadqiqi tilning ichki tizimlarini chuqur o‘rganish, lisoniy-nutqiy imkoniyatlarni obyektiv baholash, valentlik tamoyillarini yoritish borasida keng imkoniyatlarni ta‘minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tesniere, L. (1959). *Elements de Syntaxe Structurale*. – Paris: Klincksieck.
2. Sirojiddinov, S. (2010). *O‘zbek tilshunosligida valentlik va sintaktik bog‘lanishlar*. – Samarqand: SamDU nashriyoti.
3. Rasulov, R. (1989). *O‘zbek tilidagi holat fe‘llari va ularning obligator valentliklari*. – Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Ibragimov, J. (2023) *O‘zbek tili mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari*: Filol.fan.dok. (DSc) ... diss. – Qarshi.

⁵Ibragimov J. O‘zbek tilimustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari: Filol.fan.dok. (DSc) ... diss. – Qarshi, 2023. – B.84.

5. Sharipova, O'. (1996) *O'zbek tilida yumush fe'llarining ma'no valentliklari*: filol.fan.nomz. ... diss.avtoref.– Toshkent.
6. Qo'chqortoyev, I. (1977) *So'z ma'nosi va uning valentligi*. – Toshkent:Fan.
7. Abuzalova, M. (2008) *Substansial morfologiya, valentlik va sintaktik qurilma*: filol.fan.dok.(DSc) ... diss.avtoref.– Samarqand.
8. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. (2006) *Hozirgi o'zbek adabiy tili, III qism*. – Toshkent:Fan va texnologiyalar.